

विद्यार्थ्यांच्या सर्जनशील विकासात शिक्षकाची भुमिका

डॉ. संध्या लक्ष्मण भंगाळे (अत्तरदे)
प्राचार्य,
विमेन्स एज्युकेशन कॉलेज (बी.एड.)
श्रीगोदा, जि. अहमदनगर.

सारांश :

सर्जनशील निर्मिती ही अकस्मात अवतरणारी बाब नव्हे. ती अचानक आकाशातून पडत नाही. तर ती मनोमन घडत असते. पूर्ण तयारी व चिंतन मनन जितके अधिक तितके चांगले तितकीच स्फुरणाची गुणवत्ता अधिक या बाबतीत जर योग्य ती काळजी घेतली तर पध्दतशीर मार्गदर्शन मिळाले तर सर्जनशीलतेचा विकास होऊ शकतो. समाजाची किंवा राष्ट्रांची प्रगती खऱ्या अर्थाने विविध क्षेत्रातील सर्जनशील व्यक्तीच्या कर्तृत्वाने होत असते आजचे सर्जनशील विद्यार्थी हे उदयाचे समाजाचे, राष्ट्राचे भाग्यविधाते आहे. तेच प्रगतीचा आधार आहे. त्यामुळे प्रचलित शिक्षणपध्दतीत अमुलाग्र बदल घडवून आणण्याची आवश्यकता आहे. त्याशिवाय सर्जनशील विचारवंत निर्माण होणार नाही. म्हणूनच आतापर्यंत विद्यार्थी पालकांना असलेली ही जाणीव आता शासनाला झाली आहे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना केवळ पुस्तकी शिक्षण देण्यापेक्षा विद्यार्थी दशेतच त्यांच्या क्रियाशीलतेचे सर्जनशीलतेचे पाठ देण्यासंदर्भात आज शासन गंभीर झाले आहे. त्यामुळे अभ्यास सांभाळून वेगवेगळे कोर्सेस करण्यापेक्षा अभ्यासामध्येच कोर्सेस येण्याची सुखद चिन्हे आहेत.

विद्यार्थ्यांच्या क्रियाशीलतेचे सर्जनशीलतेचे धडे देण्यासाठी केंद्र सरकारने बाराव्या पंचवार्षिक योजनेत पुढाकार घेतला आहे.

मुख्य संज्ञा : विद्यार्थ्यांचा सर्जनशील विकास

प्रास्ताविक –

प्राचीन काळापासून गुरुशिष्य परंपरा आपल्या भारतात अस्तित्वात आहे. आपल्या शिष्याला चांगले ज्ञान कसे देता येईल यासाठी गुरु प्रयत्न करीत असतो. उदा. सांदीपणीऋषी-श्रीकृष्ण, द्रोणाचार्य-अर्जून, विश्वामित्र-राम इ.

प्राचीन काळातील उल्लेखनिय बाब म्हणजे "वैयक्तिक मार्गदर्शन" गुरु प्रत्येकाच्या अडचणीचे व्यक्तीगत निवारण करीत. प्रत्येकाकडे व्यक्तीशः लक्ष पुरवीत. विद्यार्थ्यांना आपल्या गतीनुसार व पात्रतेनुसार अभ्यासाचे स्वातंत्र्य असे.

आज शाळेचे वातावरण, अभ्यासक्रम, पाठ्यपुस्तके, परिक्षा, शिक्षक यांच्या प्रभावामुळे इतके दुषित झाले आहे की, त्यातुन विद्यार्थ्यांच्या विचारशक्तीचा, बुद्धीचा, अध्ययन क्षमतेचा, व्यक्तीमत्त्वाचा विकास होणे दुरच आहे. मुलांची स्वाभाविक, नैसर्गिक अध्ययन क्षमताच या शाळा नष्ट करून टाकीत आहे. अशा परिस्थितीत विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तीमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास जर करायचा असेल तर सर्जनशीलता हे माध्यम आहे.

सर्जनशीलतेचा अर्थ व स्वरूप

टेलर :- सर्जनशीलता अशी एक क्रिया आहे की, तिचे पर्यवसन नवनिर्मितीत होते आणि ती नुतन कृती पुढे केव्हातरी उपयुक्त समर्थनीय व संतोषदायक म्हणुन गणली जाते.

बॅरन :- सर्जनशीलता म्हणजे नवीनतेला जन्म देणारी ती एक क्षमता आहे. निर्मायक मानवी कृतीमध्ये वास्तविक व मानसीक साहीत्याला नवा आकार देता येतो. हा नवा आकार म्हणजे जुन्या साहित्याची पुनर्रचना किंवा नवनिर्मिती

John Ciardi :- Creativity is the imaginatively gifted recombination of known elements in to something new.

वरील व्यख्यामधुन सर्जनशीलतेची संकल्पना स्पष्ट होऊ शकेल.

मानवाच्या कोणत्याही कृतीत सर्जनशीलता आढळून येते. उदा. रंगकला, काव्यलेखन, वैज्ञानिक शोध, क्रीडा सर्जनशीलता ही वेगळ्या दिशेने विचार करणारी स्वतंत्र व विमुक्त अशी विचारशक्ती होय. परंपरागत दृष्टिकोनातुन ती विचार करीत नाही. पारंपारिक विचारसरणीची ती गुलाम नसते. ठराविक चाकोरीतुन न जाता ती मोडुन नव्या वाटा शोधण्याचा चोखाळण्याचा ती प्रयत्न करते. नवनवीन कल्पना अन्वयार्थ उपपत्ती शोधुन काढणे. सादर करणे हे तीचे कार्य. नाविण्य व मौलिकता हे तीचे प्रमुख वैशिष्ट्य. जुन्या पुर्णसुरीपासुन चालत आलेल्या प्रस्थापित झालेल्या विचार कल्पनांच्या पुनरावृत्तीत पोपटपंचीत तिचा रस नसतो. तर ती सतत नवनिर्मितीसाठी धडपडत असते.

सर्जनशील व्यक्तीचे गुणविशेष :

निनिराळ्या क्षेत्रात ज्यांनी सर्जनशील प्रगती केली आहे, अशा मान्यवर व्यक्तीचा अभ्यास मानसशास्त्रज्ञांनी विविध कसोट्याद्वारे केला पण एकमत आढळलेले नाही. तरीही ज्या गुणविशेषाबद्दल सामान्यतः एकमत दिसून येते ते गुणविशेष दिलेले आहे.

- 1) प्रवाहित्व लवचिकता मौलिकता
- 2) स्वतंत्रकृती
- 3) परंपरा विरोधी कृती
- 4) खुलेपणा
- 5) जिज्ञासा
- 6) प्रभावी अप्रेरण
- 7) चिकाटी
- 8) आत्मविश्वास
- 9) प्रभुत्व
- 10) स्वयंप्रेरण
- 11) साहसी वृत्ती
- 12) धोका पत्करण्याची तयारी
- 13) अंतःप्रज्ञा
- 14) सैद्धान्तिक व सौंदर्यात्मक अभिरुची
- 15) शिवत्व

सर्जनशीलतेचे महत्व :

ज्या कालखंडात साचेबंदपणा परंपरा व रूढीप्रियता विचार स्वातंत्र्याचा अभाव नवीन कल्पना विचार यांना विरोध अशा प्रवृत्तीचा प्रभाव पडला, त्या कालखंडात सर्जनशीलतेला वाव न मिळाल्यामुळे नवनिर्मिती झाली नाही. पण ज्या कालखंडात सर्जनशीलतेला प्रोत्साहन मिळाले त्या कालखंडात नवनिर्मित झाली.

विज्ञान व तंत्रज्ञान युगात सर्जनशीलतेची अधिक आवश्यकता निर्माण झाली आहे. सर्जनशीलतेच्या माध्यमातून व्यक्ती आपल्या सर्व सुप्तशक्तीचा विकास करून आत्मपुर्ती व आत्मविश्वास मिळवू शकते. जीवनातील विविध समस्यांना समर्थपणे तोंड देवू शकते. सफल जीवन जगू शकते म्हणून सर्जनशीलतेचे शिक्षण जीवन शिक्षण आहे.

सर्जनशीलता विकासासाठी शास्त्रज्ञांनी काही पध्दती वापरल्या आहे. बुद्धीमंथन, भिन्न न्वयन, गुणधर्मसूचीकरण, संरचना विश्लेषण, पडताळासूची, भुमिका अभिनयन.

विद्यार्थ्यांच्या सर्जनाशील विकासासाठी शिक्षकाची भुमिका :

- 1) मुलांच्या अनुभवांची क्षितिजे वाढवावी. मुलांना नवीन ज्ञान अनुभव मिळावे यासाठी प्रोत्साहन दयावे. मुलांचे कल्पना विषय साठवावे. विविध ज्ञानशाखातून समान तत्वाचा शोध घ्यावा. मानवाला कोणती संकटे समस्या भेडसावतात यांची मुलांना कल्पना करावयास सांगावी. अशा समस्या म्हणजे पाऊस पडला नाही तर...
- 2) स्वतःचे विचार कल्पना विद्यार्थ्यांवर लादू नये. नव्या कल्पना शोधून समजण्यासाठी मुलांना प्रोत्साहन दयावे. नवीन कल्पना आपल्याला आवडल्या नाही तरीही त्यांचा स्विकार करावा.

- 3) विद्यार्थ्यांचे प्रश्न टाळू नका.
- 4) विद्यार्थ्यांना भरपुर प्रश्न विचारू दया.
- 5) अधुनमधुन त्यांच्या मार्गात अडचणी, काटे निर्माण करा. ते पाहण्याची शोधण्याची त्यांना संधी दया.
- 6) विद्यार्थ्यांना मनमोकळे करण्याची संधी दया. मनातील ताण-तणाव शिथिल होऊ दया, निघुन जावु नका.
- 7) शैक्षणिक प्रदर्शन हस्तलिखित वृत्तपत्र, भित्तीपत्रक, कृती कार्यक्रम, शैक्षणिक चर्चा भेटी, सहली यांचे आयोजन करण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर टाका. परीक्षेत गुणवत्ता न दाखविणारे विद्यार्थी या क्षेत्रात आपले कौशल्य दाखवितात.
- 8) विविध अभ्यासपुरक व सांस्कृतिक क्रीडात्मक कार्यक्रमात भाग घेण्याची संधी दया.
- 9) विद्यार्थ्यांना एकांतात जाऊन विचार करण्यास प्रोत्साहन दया. काही वेळ स्वप्न रंजनवात रसु दया. गर्दी पासुन दुर आत्मकेंद्रीत होऊन मनन चिंतन करू दया. शांत वातावरणात एकाग्रतेचा अनुभव घेऊ दया. यातुन नवनिर्मिती चालना मिळते.
- 10) विद्यार्थ्यांना आस्वाद घेण्यासाठी, रसग्रहण करण्यासाठी, कलाकृती साहित्य चित्र शिल्प यांचे दर्शन घडवा.
- 11) सर्जनशक्ती वाढविण्यासाठी विविध अध्यापन साधने वापरावीत.
- 12) व्यक्तीभेदाचा भान राखा

विद्यार्थ्यांच्या सर्जनशील विकासासाठी संगणकाचे उपयोग :-

आजचे युग हे माहिती तंत्रानाचे आहे. प्रत्येक क्षेत्रात संगणकाचा वापर फार मोठ्या प्रमाणात सुरु झाला आहे. ज्या प्रकारची गरज असेल त्या प्रकारचे सॉफ्टवेअर तयार केले जाते. नंतर त्या क्षेत्रात त्याचा वापर केला जातो.

जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाने प्रचंड क्रांती घडवून आणली आहे. इ-अध्ययन यामुळे परवलीचा शब्द प्रयोग होऊ बसला आहे. शाळा महाविद्यालय, पालक, विद्यार्थी सर्वांनी इ-अध्ययनाची कास धरली आहे. त्यामुळे नवनिर्मितीही प्रचंड प्रमाणात होत आहे. इ-अध्ययनाचा संबंध इंटरनेटशी असल्याने इलेक्ट्रॉनिक माध्यमाचा संबंध अध्ययनाशी आला आहे. इंटरनेट तंत्रज्ञानाच्या विकासात दररोज बदल घडत आहे. इंटरनेट संबंधीचे हे नवीन तंत्रज्ञान नविन सुविधांनी नविन वातावरण तयार करीत आहे. त्याचा परिणाम आज विद्यार्थ्यांवर होत आहे. हे वातावरण म्हणजे इ-वातावरण होय. इ-वातावरणात संपूर्ण जगाचा विचार होतो. इ-वातावरणामुळे विद्यार्थ्यांचा भिन्न भिन्न संस्कृतीशी संबंध

येतो. विविध देशातील संस्कृतीशी आंतरक्रिया घडत असल्यामुळे त्यांचे अनुकरुण करायला विद्यार्थी शिकतात त्यामुळे त्यांचे राहणे, बोलणे इतरांपेक्षा वेगळे जाणवायला लागत आहे. तसेच सतत माहिती मिळविण्यामध्ये प्रसारीत करण्यामध्ये त्यांना आवड निर्माण झाली आहे. विद्यार्थ्यांमध्ये नवनिर्माण क्षमता वाढीस लागत आहे.

विद्यार्थ्यांच्या सर्जनशील विकासासाठी संगणकाचे कार्यक्रम :-

संगणक कार्यक्रमाद्वारे एखाद्या विशिष्ट घटक सोडविण्याची प्रेरणा मुलांमध्ये जागृत झाल्याने त्यांच्याकडे मुलांचे अवधान लागते. त्यामुळे अध्ययन चांगले होते. विद्यार्थ्यांमध्ये आवड निर्माण होऊन त्यावर प्रभुत्व मिळवितात.

अध्ययनाचा उत्तम मार्ग म्हणजे प्रत्यक्ष अनुभव सर्वच बाबत प्रत्यक्ष अनुभव देता येत नाही. त्यासाठी संगणकाच्या मदतीने, अनुभव देता येतो. उदा. इतिहासकालीन काही प्रसंग, शिवाजी महाराज व अफजलखान भेट तेथील वातावरण तसेच सागरी किल्ले त्यांची तटबंदी, भूगोलातील ज्वालामुखी, भूकंप, टुंड्रा प्रदेशातील लोकजीवन अवकाशातील तारे इ.संगणकावर विद्यार्थ्यांना दाखविल्याने त्यांच्या विचारशक्तीला ज्ञान ग्रहणशक्ती स्मरणशक्तीला आकलनक्षमता वाढवण्यास मदत होते. यावर आधारीत छोटेछोटे प्रकल्प दिले तर विद्यार्थ्यांची क्रियाशीलता वाढते. व चित्रमय प्रकल्प ते कॉम्प्युटरच्या साहाय्याने करू शकतात.

नदी पर्वत निसर्गातील बदल संगणकावर दाखवून त्या विषय कल्पना अविष्कार करण्यास सांगावे त्यातून विद्यार्थ्यांना नवनिर्मितीचा आनंद घेता येईल.

अशाच प्रकारचे विविध प्रकल्प विद्यार्थ्यांना देता येतील. त्यातून त्यांचा सर्जनशील विकासालाच चालना मिळेल. उदा. हवामानानुसार विविध प्रदेशात वापरला जाणाऱ्या पोशाखाची चित्रे गोळा करा ही चित्रे विज्ञान प्रदर्शनात ठेवा. तंत्रज्ञानाचे आपल्याला होणारे उपयोग याविषयी चित्रमय तक्ता तयार करा.

आपल्या जिल्ह्यातील पर्यटन स्थळाची माहिती मिळवा. त्याद्वारे सचित्र प्रकल्प तयार करा. आपल्या परिसरातील वनामध्ये आढळणाऱ्या प्राणी पक्षी वनस्पती यांची माहिती मिळुन सचित्र प्रकल्प तयार करा. तसेच टेलीकॉन्फरन्स वापर करून विद्यार्थ्यांच्या क्रियाशीलतेला चालना देता येते. शिक्षकांनी विविध विषयावर संगणकाचे कार्यक्रम तयार करून विद्यार्थ्यांना दाखवावा व विद्यार्थ्यांना स्वतः संगणक कार्यक्रम तयार करण्यास प्रवृत्त करावे. संगणकाच्या मदतीने अभ्यास केला तर दिर्घकाळ लक्षात राहतो व विद्यार्थी क्रियाशील राहतो.

शिक्षण क्षेत्रात काळानुरूप परिवर्तन करून प्रत्येकाने संगणकाचे कौशल्य आत्मसात करणे आवश्यक आहे. तेव्हा उच्च प्रतीचे दर्जेदार शिक्षण होण्यासाठी संगणकाचा अध्यापनात यथायोग्य वापर करणे महत्वाचे आहे. तरच अध्ययन अध्यापन क्रिया आनंददायी व प्रभावी होईल व विद्यार्थ्यांच्या नवनिर्माण क्षमतांना भरपूर वाव मिळेल.

सर्जनशील निर्मिती ही अकरस्मात अवतरणारी बाब नव्हे. ती अचानक आकाशातून पडत नाही. तर ती मनोमन घडत असते. पूर्ण तयारी व चिंतन मनन जितके अधिक तितके चांगले तितकीच स्फुरणाची गुणवत्ता अधिक या बाबतीत जर योग्य ती काळजी घेतली तर पध्दतशीर मार्गदर्शन मिळाले तर सर्जनशीलतेचा विकास होऊ शकतो. समाजाची किंवा राष्ट्रांची प्रगती खऱ्या अर्थाने विविध क्षेत्रातील सर्जनशील व्यक्तींच्या कर्तृत्वाने होत असते आजचे सर्जनशील विद्यार्थी हे उदयाचे समाजाचे, राष्ट्राचे भाग्यविधाते आहे. तेच प्रगतीचा आधार आहे. त्यामुळे प्रचलित शिक्षणपध्दतीत अमुलाग्र बदल घडवून आणण्याची आवश्यकता आहे. त्याशिवाय सर्जनशील विचारवंत निर्माण होणार नाही. म्हणूनच आतापर्यंत विद्यार्थी पालकांना असलेली ही जाणीव आता शासनाला झाली आहे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना केवळ पुस्तकी शिक्षण देण्यापेक्षा विद्यार्थी दशेतच त्यांच्या क्रियाशीलतेचे सर्जनशीलतेचे पाठ देण्यासंदर्भात आज शासन गंभीर झाले आहे. त्यामुळे अभ्यास सांभाळून वेगवेगळे कोर्सेस करण्यापेक्षा अभ्यासामध्येच कोर्सेस येण्याची सुखद चिन्हे आहेत.

विद्यार्थ्यांच्या क्रियाशीलतेचे सर्जनशीलतेचे धडे देण्यासाठी केंद्र सरकारने बाराव्या पंचवार्षिक योजनेत पुढाकार घेतला आहे.

संदर्भ :

1. कुंडले म.बा., अध्यापन शास्त्र आणि पध्दती, व्हीनिस प्रकाशन, पुणे 1990
2. कुंडले म.बा., मराठीचे अध्यापन, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, 1987
3. कुलकर्णी श.शं., उद्याचे शिक्षण, शिक्षणसमीक्षा प्रकाशन, नागपूर, 1988.
4. खरात आ.पा., प्रगत शैक्षणिक मानसशास्त्र, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ, नागपूर, 1974.
5. पाटील लीला, ऐलमा पैलमा शिक्षण देवा, उन्मेष प्रकाशन, पुणे, 1988.
6. पाटील लीला, सृजनानंद उपक्रमांतर्गत प्रकाशित साहित्य.
7. पारसनीस न.रा., प्रगत शैक्षणिक मानसशास्त्र, नूतन प्रकाशन, पुणे, 1988.
8. कुंडले म.बा. सर्जनशीलता, नूतन प्रकाशन, पुणे, 2008.
9. वृत्तपत्र महाराष्ट्र टाईम्स, 14 मार्च 2012.

10. Patrick, Catharine, What is Creative Thinking, Jaico Publishing House, Bombay 1964.
11. Raina, M.K., Talent and Creativity, N.C.E.R.T., New Yourk, 1986.
12. Rawlinson, J.G., Creative Thinking and Brain Storming, Widwood House, London, 1983.
13. Taylor C.W., Creativity Progress and Potential, Wiley, New Yourk, 1964.
14. Tiwari Govind, Ku. Pal, Roma (Editors), Status of Indian Researchers in Creativity, Agra Psychological Research Cell, Agra, 1983.
15. Torrance E.P., Guiding Creative Talent, Prentice Hall of India, New Dilhi, 1969.
16. Torrance E.P., Education and the Creative Potential, Minneapolies, 19633